

Карпенко Ю. О.

ЛІТЕРАТУРНА ОНОМАСТИКА : 36. статей

Одеса : Астропринт, 2008. — 328 с.

На VI Республіканській ономастичній конференції, яка відбулася 1990 р. в Одесі, професор Дмитро Бучко висловив думку про те, що в Україні ще не час займатися вивченням літературної ономастики (вона, мовляв, може й зачекати), бо залишаються не зібраними й не дослідженими численні «реальні» топоніми та антропоніми, частина яких безслідно зникає разом з останніми носіями місцевих діалектів. У необхідності державної програми збору й нагальної систематизації всіх видів онімів, що функціонують у суспільстві, ні в кого не виникає сумнівів (така програма реалізована на урядовому рівні в більшості слов'янських країн), однак її виконання не повинно означати консервації інших напрямів української ономастики. Крім того, за нинішнього ставлення відповідних владних структур до пропріальної лексики української мови, яка є важливим чинником державотворення, ще цілі покоління вітчизняних науковців могли б не дочекатися «сприятливого» часу для дослідження літературної ономастики. А це означало б її фактичне вимирання або безнадійне відставання від аналогічних напрямів в ономастиці інших слов'янських і неслов'янських країн. Тому Ю. О. Карпенко одним із перших у колишньому СРСР і не менш захоплено в останні роки приділяв увагу розгадці таїни оніма, секретів його чарівності в художньому творі, що, до речі, не завадило вченому досягти вагомих результатів і в інших галузях ономастики та мовознавства взагалі.

Збірник статей Ю. Карпенка включає видані в різний час (з 1961 р. до 2008 р.) окремі наукові розвідки, але і в такому вигляді він є відносно цілісною книгою, яка являє собою своєрідний науково-дидактичний посібник з літературної ономастики для початківців і фахівців у цій галузі. У ній органічно поєднані глибокі теоретичні положення з обраної проблематики, величезний педагогічний досвід університетського професора і наукового керівника дисертаційних досліджень, рідкісна філологічна ерудиція та енциклопедичні знання вченого. Завдяки такому синте-

зу Юрію Олександровичу вдалося просто й доступно написати про таке складне наукове явище, яким у літературній ономастиці є «семантичне безмежжя оніма в поєднанні з інтелектуальною та експресивною ерудицією письменника», що сприятиме популяризації цієї книги і висвітленого в ній ономастичного напрямку.

Формально збірник поділено на дві частини: першу присвячено вивченню літературної ономастики українських письменників, а другу — російських. Показово, що переважна більшість ранніх і пізніх студій Ю. Карпенка пов'язана з дослідженням пропріальної лексики в українській художній літературі, а середня за часом написання частина (здебільшого 80-х років ХХ ст.) — онімам у російській літературі. Варто лише поглянути на перелік імен письменників (в українській літературі — Т. Шевченко, М. Гоголь, Л. Українка, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Коцюбинський, М. Куліш, Є. Маланок, О. Ольжич, М. Бажан, В. Симоненко, В. Стус, Л. Первомайський, Л. Костенко та ін.; у російській — О. Пушкін, М. Лермонтов, О. Блок, А. Ахматова, М. Цветаєва, В. Маяковський, В. Катаєв, О. Олеша, Б. Ахмадуліна, А. Вознесенський та ін.), щоб переконатися в тому, що видана книга може служити хрестоматією української та російської літературної ономастики, яка знайде широке застосування в обох східнослов'янських країнах.

Літературну ономастику Ю. Карпенко відносить до тих розділів, серйозні дослідження яких «тільки розпочинаються, а то й лишень обмірковуються» (с. 15). Цим автор хотів наголосити не стільки на молодості зазначеного напрямку вітчизняної ономастики, якій уже близько півстоліття (більше на такий статус претендує, наприклад, когнітивна ономастика, яку започаткувала як окремий напрям відповідною монографією в 2006 р. О. Карпенко, а в 2008 р. успішно доповнила кандидатською дисертацією на матеріалі псевдонімів Луганщини Н. Федотова), скільки на безлічі не розв'язаних у ньому

питань. Як зазначає дослідник, майже всі попередні праці «1) торкаються питань літературної ономастики принагідно; 2) розглядають письменницьку онімію як звичайний матеріал (ще одне джерело) загальних досліджень або ж 3) зосереджуються навколо проблематики історичної достовірності, історичних джерел і протонімів. Між тим літературна ономастика має свої підходи й пріоритети, свої проблеми й завдання...» (там же). Саме специфічним підходом до власних назв у творах художньої літератури і розв'язанням проблем власне літературної ономастики відзначаються праці, об'єднані в збірнику Ю. Карпенка.

Збірник не є монографією з літературної ономастики, бо він таким не задумувався. Можливо, в цьому хтось побачить його недолік, але об'єднання в одній книзі різних за часом написання статей має і беззаперечні переваги. Зокрема, вивчаючи наукові розвідки в хронологічному порядку від 1961 р. до тих, що ще знаходяться у видавництві (така послідовність переважає в збірнику, але не є абсолютною), читач стає співучасником формування й розвитку сучасної української літературної ономастики, руху думки від пізнання конкретних ономастичних фактів і явищ у творах художньої літератури до узагальнених теоретичних положень. Одним із прикладів такої динаміки є підсумковий поділ літературної ономастики за трьома принципами: 1) епічним; 2) ліричним; 3) гумористичним, останній з яких став надбанням зазначеної класифікації лише на початку ХХІ ст., коли з'явилася серія статей дослідника з гумористичної ономастики: «Гумористичний принцип в літературній ономастиці», «Ще раз про гумористичний принцип включення онімів у художній текст», «Гумористична ономастика», «Козацька специфіка гумористичної ономастики Петра Ребра», «Ономастична майстерність Богдана Мельничука як гумориста». Принагідно зазначимо, що запропонована класифікація викликає певні застереження з огляду на існування трьох родів літератури: епосу, лірики і драми, а гумор як доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, спрямоване на комічне викриття вад, або як художній прийом, заснований на зображенні чого-небудь у комічному вигляді, більшою чи меншою мірою може бути присутнім у творах різних літературних видів і жанрів, тому його протиставлення епосу й ліриці є не зовсім коректним. Крім того, позбавлено логіки розміщення між зазначеними статтями про гумористичну ономастику рецензійно-критичної праці «Про вагомість кандидатського дослідження», адже хронологічний підхід, який міг бути причиною такої послідовності, реалізовано не абсолютно.

Властиві Ю. Карпенкові енциклопедичні знання, філологічний кругозір і лінгвістична інтуїція дозволили йому отримати немало важливих результатів не лише для ономастики. Наприклад, унаслідок аргументованого аналізу мовних і культурно-історичних особливостей билин автор у статті «Тихий Дунай» дійшов переконливого висновку про те, що «билини — це героїчний епос українського народу, збережений в Росії російським народом, з наступним його, переважно новгородським, продовженням та відповідними мовними трансформаціями» (с. 112). У цій же праці показано первинність у дохристиянських слов'ян двочленної антропоформи, що відбилось в іменах билинних героїв на зразок *Ілля Муромець*, *Добриня Нікітич*, *Альоша Попович*. Цінними є спостереження щодо використання давніми слов'янами епітета *тихий* стосовно р. *Дунай* і його перенесення на *Дон*, перекладу ними фракійського за походженням гідроніма *Істр* як «бистра річка» та персоніфікації наступної назви *Дунай* (пор. переклад слов'янами-язичниками давньогрецького *геліос* «сонце» теонімом *Даждзьбог*) та ін.

Щодо деяких висновків у зазначеній статті виникають певні зауваження або дискусійні міркування. Зокрема, збіг форм називного і знахідного відмінків словосполучення *тихий Дунай* порівняно з родовим — знахідним *Добрынюшко Никитича* (називний відмінок *Добрынюшко Никитич*) автор пояснює лише семантичним чинником — «тобто живий персонаж граматично осмислювався як неживий предмет — як річка!» (с. 114). Цей аргумент не підлягає сумніву, але хитання у використанні родового — знахідного відмінка на позначення істот у давньоукраїнських билинах було зумовлене ще й тим, що відповідна граматична категорія почала зароджуватися в слов'янських мовах лише на рубежі I–II тис. н. е., а завершила своє формування в основному в середині II тис. н. е., тобто після припинення процесу билинотворення в Київській Русі.

Ще одне зауваження стосується твердження щодо дериваційного співвідношення гідроніма *Дунай* і тотожного географічного терміна *дунай*, про яке Ю. Карпенко категорично говорить, що «це беззаперечне перетворення власного імені в загальне...» (там же). Такої думки дотримується переважна більшість сучасних учених, особливо прихильники дунайської прабатьківщини слов'ян. Але вона не є одноставною і тим більше беззаперечною, бо панівним, якщо не абсолютним, є лексико-семантичне словотворення топонімів від географічних термінів, а не навпаки. Таку закономірність не спростовує і поширене припущення про виникнення географічного терміна *вісла* від гідроніма

Вісла на підставі більш ранніх фіксацій у писемних джерелах власної назви, ніж апелятива (відомо, що час писемної фіксації слова далеко не завжди збігається з часом його виникнення в мові). Недарма такі знані у світі ономасти, як В. Никонов, Т. Лер-Сплавінський та ін. не схильні були вбачати в подібних випадках винятків і визнавали похідність назви р. Дунай від поширеного на різних слов'янських землях географічного терміна *дунай* «вода; розлив води, велике її нагромадження», «глибока річка, далека і невідома» (пор. поширення й значення цього терміна в «Етимологічному словнику української мови», «Словнику народних географічних термінів» Е. Мурзаєва, словнику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка та інших джерелах), а К. Мошинський і З. Голомб у зв'язку з цим небезпідставно припускали можливість позначення цією назвою Дніпра за його повноводність. Принаймні підстави для дискусії в цьому питанні залишаються.

Не менш цікавою і глибокою за змістом є друга частина збірника, в якій проаналізовано особливості використання онімів у творах видатних російських письменників — переважно класиків російської поезії. І хоч статті в цій частині містять багато специфічного, що зумовлено ідіостилем письменників, і хронологічно переривають праці, які присвячені українській літературній ономастиці, в загальнотеоретичному аспекті всі розвідки сприймаються як єдиний науково-дослідний процес. Власне, в обох розділах учений, за його висловом, «формулює свою відому концепцію літературної ономастики», тому й періодичне українсько-російське чи російсько-українське зіставлення в них є не випадковим, а подекуди і таким, що унеможливає однозначне віднесення праці до певної частини. Зокрема, це стосується статті «Гоголівська Росія: збірник “Миргород”», яку небезпідставно подано в першій частині книги, але з таким же успіхом можна було б довести її доцільність у другому розділі. Важливо, що Ю. Карпенко за мовою творів знайшов переконливі аргументи визнавати Миколу Гоголя не менш українським письменником, ніж російським, що варто було б зробити на підставі аналізу творчості, наприклад, видатного українського художника Іллі Рєпіна та ін.

Порівнюючи першу й другу частини збірника, хочемо звернути увагу на непо-

слідовну диференціацію термінів *ономастика* як позначення науки про власні назви та *онімія*, що називає певну сукупність власних назв. Це зумовлено традицією тривалого використання першого терміна в обох значеннях. Однак в останній час вітчизняні й зарубіжні фахівці все наполегливіше рекомендують протиставляти терміни *ономастика* та *онімія*. Звісно, це зауваження не може стосуватися абсолютної більшості вміщених у збірнику статей, але в найновіших працях дослідника варто було б уникати наявної непослідовності. Пор., наприклад, в анотації рецензованої книги: «А сама перша частина присвячена вивченню літературної *ономастики* (виділення наше. — В. Л.) українських письменників... У другій частині аналізується *онімія* (виділення наше. — В. Л.) видатних російських письменників...». Зрештою, це також є свідченням розвитку ономастичної науки, яка постійно вдосконалює власну термінологію, методи тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що вихід у світ книги «Літературна ономастика» — це подія в національному мовознавстві. Наукова громадськість отримала високоякісний збірник праць провідного фахівця в галузі ономастичного напрямку. Не випадково саме Ю. Карпенко є автором концептуальної статті «Власні назви в художній літературі» у двотомній енциклопедії «Слов'янська ономастика», що вийшла друком у Польщі за редакцією Є. Жетельської-Фелешко й О. Чеслякової та за співучасті Є. Думи (2002–2003). Ця стаття відкриває змістову частину аналізованого збірника й окреслює основну проблематику сучасної літературної ономастики. Стосовно ж висловленого вченим зауваження, що «літературна ономастика, яка зараз активно розробляється, не має свого солідного підручника-дороговказу», варто зазначити: основу такого підручника можуть становити рецензована книжка і монографія «Літературна ономастика Ліни Костенко», написана Ю. Карпенком у співавторстві з М. Мельник, що не ввійшла до збірника. Тому хочеться побажати йому оформити свій величезний доробок у нову монографічну працю, якої потребує національна наука й освіта.

В. ЛУЧИК